

DZIAŁALNOŚĆ GEN. JÓZEFA HALLERA W STRUKTURACH RESORTU EDUKACJI W RZĄDZIE NA UCHODŹSTWIE PODCZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

Katarzyna Śliwak, katarzyna.sliwak@poczta.onet.pl
Uniwersytet Wrocławski
Pl. Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław

STRESZCZENIE

W artykule autorka przedstawi działania gen. J. Hallera w latach 1940 – 1943 w londyńskim rządzie na uchodźstwie. Haller pełnił wówczas funkcję ministra bez teki, który zarządzał Urzędem Oświaty i Spraw Szkolnych. W tekście zostaną poruszone problemy dotyczące organizacji administracyjnej tej jednostki, przedstawione zostaną sylwetki głównych działaczy oświatowych (M. Jedlicki, F. Lenczowski, Ł. Kurdybacha). W późniejszych latach na uchodźstwie koszty utrzymania placówek oświatowych zwiększały się, co też zostanie wykazane to poprzez analizę budżetu Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych. Autorka scharakteryzuje działalność nowo powstających szkół na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii, na Cyprze i Bliskim Wschodzie pod względem ilości uczniów, kadry pedagogicznej, pomocy danej placówce ze strony gen. Józefa Hallera. Głównym materiałem źródłowym wykorzystanym w referacie są archiwalia Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie (kwerenda w lipcu 2014 r.) oraz Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Słowa kluczowe:

Gen. Józef Haller, Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych, Rząd na Uchodźstwie, Szkolnictwo w Wielkiej Brytanii.

General Haller actions in the structure of the Ministry of Religious Affairs and Public Education in the government-in-exile during World War II

ABSTRACT

In this paper the author will present General Haller activity in the years 1940 - 1943 in London government-in-exile. Then Haller served as a minister without portfolio, who managed the Office of Education and School Affairs. The paper will be raising issues regarding the administrative organization of the unit, will present the profiles of the main activists of education (M. Jedlicki, F. Lenczowski, L. Kurdybacha). In later years costs of maintaining educational institutions in exile were rising, so the budget of the Office of Education and School Affairs will be examined in the specified objectives spending the money. Author briefly characterizes emerging business schools in exile in the UK, Cyprus, the Middle East, in the terms of number of students, teaching staff and the way General Haller supported the establishment. The primary source material used in the paper are the archives of the Polish Institute and Museum of the general Sikorski in London (author of the query was there in July 2014) and the State Archives in Warsaw.

Keywords: Gen. Józef Haller, Office of Education and School Affairs, Government in Exile, Education in the UK.

Funkcjonowanie polskiej oświaty po wybuchu II wojny światowej było szczątkowe. W kraju okupanci (Niemcy oraz Sowieci) skutecznie dążyli do ograniczania działalności oświatowej poprzez wprowadzenie różnorodnych represji. Nauczyciele nie mogli nauczać według przedwojennych programów nauczania. Zostały z nich usunięte najważniejsze dzieła polskiej literatury czy niewygodne tematy mówiące o relacjach polsko-niemieckich oraz polsko-rosyjskich. W czasie okupacji polska oświata nie mogła normalnie funkcjonować. Rozwój polskiej edukacji- niezależny od wpływów okupantów był możliwy tylko poza granicami kraju.

SYTUACJA POLITYCZNA POLSKICH WŁADZ UCHODŹCZYCH WE FRANCJI

Evakuacja rządu, który chciał poprzez Rumunię dotrzeć do sprzymierzonej Francji, spowodowała powstanie tam pierwszych placówek oświatowych. Prezydent RP i rząd zostali internowani dzięki działaniom dyplomatów niemieckich. Zgodnie z zapisami konstytucji kwietniowej z 1935 r. powołano z końcem września 1939 r. nowe władze w Pary-

zu. Na czele nowego rządu stanął gen. Władysław Sikorski. W jego skład weszły cztery partie polityczne: Stronnictwo Narodowe (SN), Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL), Polska Partia Socjalistyczna (PPS) i Stronnictwo Pracy (SP), które stanowiska w poszczególnych resortach podzieliły między siebie. SP, które powstało dwa lata wcześniej w 1937 r. z połączenia Narodowej Partii Robotniczej i Chrześcijańskiej Demokracji, starało się przejąć stanowiska w nowo powstałym resorcie oświaty. Formalnym przywódcą tej partii był Karol Popiel, ale pozycję lidera zajmował gen. Józef Haller – słynny „błękitny generał” – twórca i dowódca Armii Polskiej we Francji z lat 1917-1919. Wszedł on do rządu powołanego przez gen. W. Sikorskiego jako minister bez teki. We Francji jesienią 1939 r. nie podejmowano jeszcze poważnych decyzji w kwestii odtworzenia przedwojennego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wówczas powszechnie przypuszczano, że na wiosnę 1940 r. alianci (Francja i Wielka Brytania) zaatakują Trzecią Rzeszę i ją pokonają. Rząd na uchodźstwie w tamtym momencie miał dla Polaków znaczenie symboliczne. W niedługim odstępie czasu okazało się, iż wojna może potrwać dłużej niż się wielu politykom początkowo wydawało, a – co za tym idzie – powstanie resortu oświaty jawiło się jako niezbędne¹.

Jesienią 1939 roku w Paryżu sprawami szkolnictwa i oświaty formalnie kierowało Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, w którym to decydujący głos mieli politycy PPS. W tymże ministerstwie lider SP Karol Popiel miał zostać mianowany podsekretarzem stanu, który miał decydować o polityce oświatowej. Premier W. Sikorski nominacją K. Popieła chciał zjednać sobie środowiska polonijne, które ostro oponowały przeciwko przekazaniu kompetencji zarządczych w oświacie w ręce socjalistów. Emigranci i politycy czuli tymczasowość takiego stanu rzeczy, który był spowodowany działaniami wojennymi, jednak mimo tego nie przyjęli tej nominacji z radością. K. Popiel był osobą, która nie posiadała odpowiedniego doświadczenia i wiedzy, ani nie dysponowała kompetencjami w sprawowaniu nadzoru pedagogicznego. Jego opieka nad szkolnictwem polonijnym ograniczała się do spraw symbolicznych².

We Francji Polonia oraz nowi uchodźcy wojenni zebrali się w Paryżu wokół Polskiej Misji Katolickiej. Pierwszą, najbardziej znaną, szkołą polonijną we Francji było Gimnazjum i Liceum Polskie im. Cypriana Kamila Norwida, działające początkowo w Paryżu. W 1940 r. przeniesiono jego siedzibę do Villard-de-Lans. Młodzież uczęszczająca do tej szkoły brała czynny udział w życiu społecznym emigracji polskiej. Jako przykład można tutaj podać jej udział w uroczystych obchodach święta narodowego 3.05.1940 r. nad Sekwaną. Pierwsi absolwenci gimnazjum i liceum im. C.K. Norwida, uzyskali matury w V 1940 r. zdając jedynie egzaminy pisemne. Egzaminów ustnych planowanych na VI 1940 r. nie udało się już przeprowadzić³, ze względu na szybkie działania wojsk niemieckich. Rozpoczęto ewakuację wielu polskich rodzin, a później także rządu z premierem, który prawie do końca był głęboko przekonany, iż Francja zwycięży.

EWAKUACJA DO WIELKIEJ BRYTANII - UTWORZENIE URZĘDU OŚWIATY I SPRAW SZKOLNYCH

Latem 1940 r. została przeprowadzona ewakuacja władz naczelnych RP na terytorium Wielkiej Brytanii. Dotarło tam ok. 27.6 tys. żołnierzy oraz oficerów, cywilnych uchodźców⁴. Stronnictwa polityczne inaczej podchodziły już do wszelkiego rodzaju działań. Dla tysięcy uchodźców władze RP podjęły trud organizacji struktur polskiego szkolnictwa powszechnego, średniego oraz wyższego. Głównym celem było umożliwienie podjęcia (bądź kontynuowania) nauki uczniom i studentom, których większa część służyła w armii⁵.

Realizacja tego zadania rozpoczęła się dopiero po reorganizacji rządu, który gen. W. Sikorski stworzył na nowo po kryzysie gabinetowym w lipcu 1940 r. Początek działalności władz oświatowych na terenie Wielkiej Brytanii wiązał się z powołaniem do rządu gen. J. Hallera – ministra bez teki, dla którego przeznaczono ten resort⁶, ale bez wprowadzenia

1 R. Dzwonkowski, *Szkolnictwo polskie we Francji w czasie II wojny światowej (1939- 1945)*, „Studia Polonijne” 1981, t. 4, s. 188; R. Wapiński, *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978, s. 87.

2 W. Śladkowski, *Szkolnictwa polskiego nad Sekwaną wzloty i upadki*, [w:] A. Koprukowniak (red.), *Szkolnictwo polonijne na świecie. Zarys syntezy*, Lublin 1995, s. 160.

3 Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Liceum polskie w Paryżu, Gimnazjum – Liceum im. C.K. Norwida w Villard de Lans- zaświadczenia o nauce w szkole, Świadectwo dojrzałości Stanisława Zagórskiego, sygn. 126, k.1.

4 W. Roszkowski, *Historia Polski 1914-1993*, Warszawa 2004, s. 101.

5 J. Serwański, *Polacy w Wielkiej Brytanii w latach II wojny światowej*, [w:] B. Szydłowska-Cegłowa (red.), *Polonia w Europie*, Poznań 1992, s. 427- 428.

6 Początkowo gen. Kazimierza Sosnkowski wspierał kandydaturę prof. Stanisława Kota, który ostatecznie miał objąć kierownictwo w Biurze dla Spraw Kultury. Zob. W. Chmielewski, *Działalność oświatowa Urzędu Ministra gen. Broni J. Hallera (VII 1940- IV 1941)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2013, nr 3-4, s. 57.

formalnej nazwy ministerstwo⁷. Oficjalnie posługiwano się nazwą Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych lub też Urząd Wychowania Narodowego⁸.

Gen. J. Haller – minister bez teki w rządzie paryskim, niedługo po swej nominacji wyjechał do USA w celu pozyskania poparcia Polonii amerykańskiej. Jego działania w USA były owocne i odbiły się szerokim echem wśród emigrantów, którzy witali go bardzo otwarcie. Na forum Rady Narodowej wspomniął, że współorganizował wraz z Andrzejem Małkowskim konferencję na temat skautingu⁹. Opowiadał o swej pracy społecznej jako instruktor w Drużynach Sokolich. Wspomniął o pełnionej funkcji prezesa Związku Harcerstwa Polskiego, a na koniec zauważył, że jako dowódcy zawsze dobrze układała mu się współpraca z żołnierzami i posiadał silny wpływ na swych podkomendnych w Wojsku Polskim. W swoich przemówieniach podkreślał swój autorytet moralny oraz wychowawczy.

Najciekawiej brzmiała jego deklaracja ideowa polityka, któremu powierzono oświatę na uchodźstwie. Generał nawiązując do dorobku Stanisława Konarskiego i Komisji Edukacji Narodowej, wyraźnie podkreślił, że to będzie jego inspiracją w pracy¹⁰. Chciał dać młodzieży szansę na jak najlepsze warunki egzystencji. Jego zdaniem podstawą wychowawczą powinny być chrześcijańskie zasady moralne oraz nacisk położony na służbę Ojczyźnie.

Działania Urzędu kierowanego przez gen. Haller, obejmowały opiekę nad polskim szkolnictwem średnim i powszechnym na obszarach, gdzie przebywali polscy emigranci. W zakresie szkolnictwa średniego oraz powszechnego musiał prowadzić ewidencję liczby nauczycieli tychże szkół, współdziałać z władzami wojskowymi w kwestii dokształcania żołnierzy polskich oraz kadr oświatowych, opiekować się wydawnictwami edukacyjnymi, które przygotowywały materiały edukacyjne (podręczniki, lektury)¹¹. W późniejszym okresie zakres jego kompetencji ulegał pewnym zmianom¹².

Biuro Ministra Stanu gen. J. Hallera zatrudniało początkowo 6 osób, które funkcjonowały pod fachowym nadzorem Mariana Jedlickiego¹³ oraz składało się z 3 części: Wydziału ogólnego i wychowania narodowego, Wydziału oświaty i wyznań religijnych oraz Wydziału studiów i łączności ze szkolnictwem angielskim.

Gen. Haller już na początku swojej działalności odniósł sukces organizacyjny. Ważnym wydarzeniem, mającym miejsce na początku kadencji nowego ministra, było utworzenie w marcu 1941 r. Polskiego Wydziału Lekarskiego przy Uniwersytecie w Edynburgu¹⁴, który jako jednowydziałowa szkoła z językiem polskim jako językiem wykładowym funkcjonowała aż do 1949 r.¹⁵

Zmieniono w dniu 1.05.1941 r. nazwę resortu oświaty- od tego momentu był to Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych, a w jego ramach najważniejsze były dwa wydziały:

a/ Wydział ogólny – kierował nim prof. Tadeusz Sulimirski¹⁶ Opracowywano w nim sprawy organizacyjno-gospodarcze szkolnictwa powszechnego i średniego, zajmowano się działalnością wydawniczą¹⁷.

b/ Wydział szkolnictwa – jego zarządcą był Franciszek Lenczowski¹⁸. Zadania tego wydziału były skoncentrowane wokół problematyki zarządzania różnorodnymi szkołami oraz uczniami polskimi przebywającymi w szkołach brytyj-

7 Do tego momentu sprawy szkolnictwa powszechnego i średniego podlegały Ministerstwu Opieki Społecznej. Zob. więcej M. Hulaś, *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie IX 1939- VII 1943*, Warszawa 1996, s. 155.

8 Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego (dalej: IMPS), Akta Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP), A. 19. I./9, Wydział Ogólny, Sprawozdania za rok 1941 r., Sprawozdanie z działalności Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych za rok 1941, k.1.

9 Gen. Haller złożył wizytę w Prywatnej Szkole Powszechnej im. A. Małkowskiego w Castlemains. Zob. więcej IMPS, MWRiOP, A. 19. I./12, Sprawozdanie za rok 1941 Prywatnej Szkoły Powszechnej im. A. Małkowskiego w Castlemains, k. 1.

10 J. Rabiński, *Stronictwo Pracy we władzach naczelnych Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w latach 1939- 1945*, Lublin 2012, s. 286.

11 Art. 2 dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1.05.1941 r. o utworzeniu Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, Dz. U. RP z dnia 14.06.1941 r., nr 3, s.1.

12 IMPS, MWRiOP, A. 19. I./7, Wydział Ogólny, Sprawozdanie za okres lipiec 1940- czerwiec 1941 r., k. 1.

13 Marian Jedlicki (1899 -1954)- historyk państwa i prawa, wykładowca w okresie międzywojennym na Uniwersytecie Poznańskim, w czasie wojny przebywał w Wielkiej Brytanii, gdzie od 1943 r. wykładał na polskim Wydziale Prawa w Oxfordzie, po wojnie powrócił do Poznania, gdzie kontynuował swą pracę naukową. Zob. H. Izdebski, *Jedlicki Marian Zygmunt*, [w:] M. Prosińska – Jackl (red.), *Słownik historyków polskich*, Warszawa 2004, s. 205.

14 Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17.03.1941 r. o Polskim Wydziale Lekarskim przy Uniwersytecie w Edynburgu, Dz. U. z 1941 r., Nr 2, poz.4, s.1.

15 Zob. więcej J. Rosowski, *Polski Wydział Lekarski przy Uniwersytecie w Edynburgu (1941 – 1949)*, [w:] *Nauka polska na obczyźnie*, Londyn 1955, z. 1, s. 37.

16 Tadeusz Sulimirski (1898- 1983)- doktor prawa, historyk, archeolog, rotmistrz kawalerii Wojska Polskiego, sekretarz w resorcie edukacji w rządzie na uchodźstwie, rektor Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie w Londynie.

17 IMPS, MWRiOP, A. 19. I./9, Wydział Ogólny, Sprawozdanie z działalności Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych za rok 1941, k.1.

18 Franciszek Lenczowski został później mianowany na wicedyrektora Polskiego Ośrodka Szkolnego im. Stanisława Staszica w Glasgow, prezesa Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Szkół Średnich i Powszechnych. Zob. więcej T. Radzik, *Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego Zagranicą w latach 1941-1991*, Lublin 1993, s. 46.

skich. Nadzorowano również wydawanie podręczników, prowadzono dokształcanie żołnierzy i utrzymywano współpracę (dotyczyła ona edukacji) z sojusznikami (Czechy)¹⁹.

FUNKCJONOWANIE PIERWSZYCH POLSKICH SZKÓŁ NA UCHODŹSTWIE

Gen. Haller początkowo posiadał w obozie rządzącym mocną pozycję. Pozyskał fundusze na edukację dzieci polskich na uchodźstwie od Polonii amerykańskiej. Dbał o to, aby współpraca z prezydentem Władysławem Raczkiewiczem przebiegała bardzo dobrze. Miało to swoje wymierne znaczenie w postaci materialnej. Dla urzędu, którym kierował, pomimo pomocy materialnej ze strony Polonii, najważniejsze były jednak środki przekazywane z budżetu. Potrzeby finansowe po podpisaniu umowy Sikorski- Majski w dniu 30.07.1941 r. wzrosły prawie 10-krotnie. Budżet dla oświaty na uchodźstwie zamykał się w 1940 r. skromną sumą 2894 (£), tymczasem w 1941 r. była to już kwota 21300 (£) – czyli ok. siedmiokrotnie większa. Szybko rosła liczba polskich placówek edukacyjnych. Początkowo na terenie Wielkiej Brytanii istniały tylko trzy liczące się szkoły: liceum męskie w Londynie, żeńskie gimnazjum i liceum w Londynie oraz męska bursa w Glasgow²⁰.

Jedną z pierwszych polskich placówek oświatowych, które powstały na uchodźstwie, było Gimnazjum i Liceum im. Juliusza Słowackiego (szkoła dla chłopców) na Ealing'u w Londynie, działające od 3.09.1940 r.²¹. Początkowo utworzono w nim 4 klasy – III i IV Gimnazjum oraz I i II Liceum, do których uczęszczało 74 uczniów. Kadra oświatowa składała się z dyrektora (Dariusz Wiktor), 8 nauczycieli, 2 wychowawców internatu (dr Bronisław Hager, prof. Eugeniusz Jarra, ks. mgr Henryk Misiak, Darren Mitchell, dr inż. Paweł Nowacki, prof. Stefan Ryżewski, dr Stanisław Seliga, Bernard Szuberek, Józef Włodarczyk, dr Bronisław Kaprocki)²². Szkoła odnosiła sukcesy dydaktyczne, jak i wychowawcze, choć zdarzały się też różne wypadki niesubordynacji ze strony uczniów (uczeń Jan Kierski został karnie usunięty ze szkoły za niewłaściwą postawę wobec jej dyrektora²³). Zdawalność egzaminu maturalnego była wysoka (na 120 osób przystępujących do egzaminu pisemnego w części humanistycznej zdało 108, w części ustnej 23 osoby nie zdały)²⁴. W szkole prężnie działali harcerze i PCK. Pojawiali się tam z wizytacjami nie tylko gen. Haller, ale także premier gen. W. Sikorski czy prezydent RP W. Raczkiewicz. Wspólne doroczne wizytacje w szkołach stały się swego rodzaju tradycją, a generał umiejętnie potrafił porozumieć się z wymienionymi politykami, pozostającymi ze sobą w konflikcie. Rozmowy generała z prezydentem RP dotyczyły m.in. kwestii tak szczegółowych, jak przebieg ewakuacji gimnazjum polskiego z Londynu do Szkocji, czy nawet wybór delegata na kongres nauczycielski²⁵.

Wobec nasilenia bombardowania brytyjskiej stolicy zwyciężyła tendencja do przenoszenia szkół poza Londyn – najczęściej aż do Szkocji, gdzie stacjonował I Korpus Polski. Ze względów bezpieczeństwa Gimnazjum i Liceum Żeńskie im. Marii Skłodowskiej-Curie, w którym było wówczas ok. 50 uczennic, przeniesiono do Scone Palace pod Perth. Kadra szkoły składała się z dyrektora (M. Pawłowski), 10 nauczycieli, 2 wychowawców internatu, lekarza (Maria Litawska. Prof. Eugeniusz Jarra, Jadwiga Wyszogrodzka, Ignacy Wieniewski, James Robertson, John Watt, Władysław Stachnik, Roman Bakun, Anne Fraser, Irena Górka, Władysław Jędrał, Marian Jędrał, dr Joanna Zakrzewska)²⁶. Przyszłą pracę młodzieży żeńskiej wyobrażano sobie bardzo tradycyjnie. Uczono dziewczęta m.in.: księgowości, szycia, robótek ręcznych, introligatorstwa, pisania na maszynie²⁷. Pierwszy egzamin dojrzałości zdały wszystkie uczennice. W szkole działały samorząd, świetlica, sodalicja mariańska, biblioteka, kółka przedmiotowe, chór szkolny i kino²⁸.

W Wielkiej Brytanii dążono do wskrzeszenia kształcenia zawodowego, którego rozwój wiązał się z powołaniem do istnienia w 1941 r. Ośrodka Kształcenia Handlowego w Glasgow – wraz z gimnazjum kupieckim, liceum handlowym

19 IMPS, MWRiOP, A. 19. I./9, Wydział Ogólny, Sprawozdanie z działalności Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych za rok 1941, k. 2; IMPS, MWRiOP, A. 19. I./7, Wydział Ogólny, Sprawozdania za okres lipiec 1940- czerwiec 1941, Stosunki z Czechami i innymi Sprzymierzeńcami, k. 15.

20 J. Rabiński, dz. cyt., s. 290.

21 O szkole w Ealing'u pisała Anna Harasimow, *Szkoła im. T. Kościuszki*, [w:] A. Podhorodecka (red.), *W służbie oświaty. 50 lat Polskiej Macierzy Szkolnej*, Londyn 2003, s. 236.

22 IMPS, MWRiOP, A. 19. I./7, Wydział Ogólny, Sprawozdanie za okres lipiec 1940- czerwiec 1941 r., k. 7.

23 IMPS, MWRiOP, A. 19. I./4, Wydział Szkolnictwa, Pismo w sprawie J. Kierskiego, k. 2.

24 IMPS, MWRiOP, A. 19. I./4, Wydział Szkolnictwa, Korespondencja w sprawie kursów maturalnych i innych egzaminów, k. 8-9.

25 Notka z dnia 15.01.1941 r., [w:] J. Piotrowski (red.), *Dzienniki czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939-1947*, t.1, Wrocław 2004, s. 300.

26 IMPS, MWRiOP, A.19. I./6, Wydział Szkolnictwa, Gimnazjum I Liceum Żeńskie im. M. Skłodowskiej-Curie w Scone Palace, Sprawy personalne, k. 7.

27 IMPS, MWRiOP, A. 19. I./7, Wydział Ogólny, Sprawozdanie za okres lipiec 1940- czerwiec 1941 r., k. 8.

28 IMPS, MWRiOP, A.19. I./6, Wydział Szkolnictwa, Gimnazjum I Liceum Żeńskie im. M. Skłodowskiej-Curie w Scone Palace, Sprawy uczniowskie, k. 4-6.

oraz kursami korespondencyjnymi. Dużą rolę zaczęto przywiązywać do edukacji najmłodszych, bowiem dla dzieci i młodzieży polskiej uczących się w szkołach brytyjskich, organizowano tzw. komplety doksztalcające z przedmiotów ojczy-
stych²⁹.

Urząd gen. Hallera nadzorował także (we współpracy z Ministerstwem Spraw Zagranicznych) szkoły polskie, funkcjonujące w innych krajach. Już wówczas, w pierwszych latach wojny, działały szkoły w Sztokholmie, na Cyprze, w Grenoble, Tel-Awiiwie czy Oberbergu w Szwajcarii, gdzie naukę pobierało 167 internowanych w tym kraju żołnierzy polskich.

W szwedzkim Sztokholmie pod koniec 1940 r. były 4 oddziały klasowe a liczba uczniów wynosiła 34. Kierownikiem szkoły był mgr Zygmunt Polejewski, kadra nauczycielska składała się z 8 osób. Szkoła nie posiadała pełnych praw szkoły średniej państwowej³⁰. Na Cyprze w Platres z końcem 1941 r. powstało liceum i gimnazjum, której dyrektorem został dr Łukasz Kurdybacha³¹. W szkole uczyło się ok. 70 dzieci i młodzieży. W maju 1941 r. uchodźcy z Cypru zostali ewakuowani do Palestyny, następnie do Północnej Rodezji³². Pierwsza placówka edukacyjna na Bliskim Wschodzie powstała w Tel-Awiiwie 7.12.1940 roku³³. Było to: przedszkole, szkoła powszechna, gimnazjum oraz liceum z klasami humanistyczną i humanistyczno-matematyczną. Początkowo uczęszczało do niej 29 uczniów – otwarto tylko 2 klasy, lecz szybko ich liczba zwiększyła się do 6. Szkoła posiadała pełne uprawnienia do tytułowania się średnią szkołą państwową. Kadra nauczycielska przybyła z Bukaresztu. Dyrektorem została mianowana Helena Baryszowa³⁴, natomiast funkcję kierownika pełnił Alojzy Jeleń. Największą trudnością nowo powstałej szkoły był brak podręczników oraz lektur szkolnych³⁵. Jednostkowe egzemplarze zostały przywiezione z Rumunii, a w późniejszym czasie problemem podręczników zajęła się Delegatura Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej³⁶.

W roku szkolnym 1940/ 1941 mury placówki opuściło 76 uczniów³⁷. W szkole odbył się też pierwszy egzamin maturalny. Komisja egzaminacyjna powołana została przez Delegata MPiOS w Jerozolimie i zatwierdzona przez gen. Hallera. W pierwszym roku 20 absolwentów zdało egzamin dojrzałości, wśród nich 12 było żołnierzami³⁸. W kolejnym roku uczniowie wojskowi nie uczęszczały na zajęcia z uczniami cywilnymi. Kadra pedagogiczna liczyła sobie 10 nauczycieli (wśród nich był Janusz Jędrzejewicz), sekretarza, woźnego, lekarza. W szkołach w Iranie nauczyciele pracowali na 2 zmiany – od 7 do 12, oraz w niektórych szkołach od 16 do 19.30. Rok szkolny trwał 8 miesięcy. Problemem było obsadzenie stanowiska nauczyciela języka angielskiego³⁹. W poszerzanie działalności placówki chętnie włączali się uczniowie, którzy działali w samorządzie uczniowskim, różnych kółkach przedmiotowych, drużynach harcerskich. Koło Rodzicielskie organizowało kolonie, uroczystości okolicznościowe, bezpłatne dożywianie dzieci⁴⁰.

SPRAWY ORGANIZACYJNE, ADMINISTRACYJNE I KADROWE URZĘDU OŚWIATY I SPRAW SZKOLNYCH

Głównym obszarem działania urzędu były Wyspy Brytyjskie, gdzie znalazła się większość kadry nauczycielskiej przebywającej na uchodźstwie. Według prowadzonej wówczas ewidencji w Wielkiej Brytanii znajdowało się ok. 70 wykwalifikowanych nauczycieli szkół średnich i 158 nauczycieli szkół powszechnych. Dnia 6.03.1941 r. minister Haller uczestniczył w Perth w Szkocji w zjeździe nauczycielstwa polskiego w Wielkiej Brytanii. Zjazd miał na celu doprowa-

29 T. Radzik, *Społeczność polska w Wielkiej Brytanii*, [w:] B. Szydłowska-Cegłowa (red.), dz. cyt., s. 457.

30 IPMS, MWRiOP, A. 19. I./9, Wydział Ogólny, Sprawozdania za rok 1941, Szkolnictwo poza Wielką Brytanią, Szwecja, k. 8.

31 Po pobycie na Cyprze Ł. Kurdybacha służył na Wschodzie w Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich do 31.12.1942 r. W Jerozolimie spotkał się z nim S. Kot, który zaangażował go w prowadzenie działalności wydawniczej podręczników szkolnych w Podkomisji dla Oceny Podręczników Szkolnych na Wschodzie. Zob. więcej K. Bartnicka, Łukasz Kurdybacha (1907- 1972). *Stan badań i problematyka badawcza*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1988, s. 113- 114.

32 IPMS, MWRiOP, A. 19. I./9, Wydział Ogólny, Sprawozdania za rok 1941, Szkolnictwo poza Wielką Brytanią, Cypr, k. 9.

33 IPMS, MWRiOP, A. 19. I./7, Wydział Ogólny, Sprawozdania za okres lipiec 1940- czerwiec 1941, k. 8.

34 H. Baryszowa przed wojną pracowała w prywatnym Gimnazjum Żeńskim E. Majewskiej w Warszawie, była członkiem Związku Zawodowego Nauczycielstwa Polskich Szkół Średnich. Zob. J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939- 1950*, Lublin 1993, s. 76.

35 IPMS, MWRiOP, A. 19. I./9, Wydział Ogólny Sprawozdania za rok 1941, Szkolnictwo poza Wlk. Brytanią, k. 5. Dopiero 25.08.1942 r. gen. J. Haller powołał do istnienia Komisję Oceny Podręczników przy Urzędzie Oświaty i Spraw Szkolnych w Londynie.

36 IPMS, MWRiOP, A. 19. II./14, Sprawa kierownictwa Szkoły Polskiej w Tel-Awiiwie za rok 1941/ 1942, k. 8.

37 IPMS, MWRiOP, A. 19. II./9, Sprawozdanie Gimnazjum i Liceum w Tel-Awiiwie za rok 1940/ 1941, k. 3.

38 Tamże, k. 9.

39 AAN, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej Rządu RP w Londynie, Sprawozdanie z działalności Delegatury MPiOS w Teheranie na czas od 1 do 31.05.1943 r., sygn. 131, k. 15.

40 Tamże, k. 12.

dzić do powołania jednej organizacji związkowej nauczycieli polskich⁴¹. Reorganizacja administracyjna urzędu związana była z jego rozwojem strukturalnym. Na przestrzeni dwóch lat Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych rozrósł się od 2 osób (w momencie powołania w 1941 r.) do 26 zatrudnionych w 1943 r.⁴². Zgodnie z przedstawioną propozycją prezydenta Raczkiewicza resort otrzymał nazwę Dział Wychowania Narodowego⁴³.

Gen. Haller wyrażał sprzeciw wobec braku jedności wszystkich działów oraz typów szkolnictwa⁴⁴. Wśród osób, które najbardziej pomogły generałowi w organizacji pracy samego urzędu, znaleźli się: profesor archeologii na Uniwersytecie Jagiellońskim T. Sulimirski oraz profesorowie gimnazjalni F. Lenczowski i Ignacy Wieniewski⁴⁵. Przy wsparciu wymienionych wyżej urzędników i pedagogów J. Haller mógł się skupić na wytyczeniu nowej drogi polskiej edukacji na uchodźstwie, co można było zauważyć w tekstach jego wystąpień na forum Rady Narodowej. Generał popierał model bezpłatnego, powszechnego szkolnictwa podstawowego i średniego. Nauka w szkołach wyższych miała być płatna, ale osoby zdolne, lecz ubogie powinny otrzymywać według niego zniżki.

Haller wyrażał też poglądy dotyczące wychowania młodzieży, gdyż jego zdaniem tylko wojskowa dyscyplina była w stanie doprowadzić do sukcesów w wychowaniu młodego pokolenia. Ten pogląd był rezultatem ukończenia przez niego szkół wojskowych. Większe zdziwienie mógł wzbudzić jego głęboki katolicyzm. Spore grono polskich nauczycieli w Wielkiej Brytanii krytykowało tak silne zaangażowanie szefa urzędu w sprawy religijne, jednak mimo to udawało się wówczas uniknąć większych konfliktów⁴⁶.

Generał był zwolennikiem prowadzenia współpracy między nauczycielami polskimi z Glasgow oraz Edynburga z ich kolegami z innych krajów (nie tylko Brytyjczykami), jak również ministerstwami oświaty Czechosłowacji, Jugosławii, Belgii, Holandii, Luksemburga oraz Francji⁴⁷.

Kwestia finansowania zadań edukacyjnych pozostała nadal dużym problemem. Początkowo w 1941 r. ze środków budżetowych Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych otrzymał niewielkie środki⁴⁸. W budżecie na rok 1942 wysokość środków przeznaczonych na oświatę na emigracji została znacznie zwiększona i rosła dynamicznie z roku na rok. W 1942 r. opiewała na 67 326 funtów, to w 1943 sięgała już 295 090 funtów. Związane to było z exodusem ludności polskiej z ZSRR i koniecznością uruchomienia szkolnictwa dla nowych uchodźców, którzy znaleźli się pod opieką rządu w Londynie. Same tylko wydatki na szkoły średnie i powszechne wyniosły wówczas 54 820 funtów⁴⁹.

Haller wobec coraz większych potrzeb w kwestii podręczników szkolnych, powołał rozporządzeniem z dnia 25.08.1942 r. Komisję Oceny Podręczników, której kierownikiem został prof. Zygmunt Kukulski. Braki w zakresie podręczników były bardzo dokuczliwe, bowiem w międzyczasie liczba placówek szkolnych na Wyspach Brytyjskich wzrosła do 22 w 1943 r., zaś liczba uczniów polskich na tym terenie do ok. 1500 osób. Co ciekawe, w latach 1941-1943 maturę otrzymało jedynie 212 z ogółem 283 zdających, co wskazuje na wysoki poziom wymagań ze strony Komisji Egzaminujących⁵⁰. Ze względu na uchodźców z ZSRR konieczne stało się również powołanie Delegata Urzędu na Środkowy Wschód, gdzie na szlaku przemarszu Armii Polskiej pod dowództwem gen. Władysława Andersa powstawały polskie szkoły – w Iraku, Iranie, Palestynie i Egipcie.

Przeciwnicy polityczni J. Hallera – wraz z rozszerzeniem kompetencji jego urzędu – coraz częściej publicznie krytykowali jego pracę jako kierownika resortu edukacji. Niekiedy krytyka nadchodziła z niespodziewanej strony – od kolegów

41 T. Radzik, dz. cyt., s. 8. Poza wymienionymi organizacjami sprawami oświatowymi w czasie II wojny światowej zajmowały się: Rada Wychowania Narodowego, Komisja Odbudowy Szkolnictwa i Reformy Ustroju Szkolnego, Komisja Pomocy Materialnej, Komitet Ochrony Czystości Języka Polskiego, Fundusz Kultury Narodowej, Polski Ośrodek Badań Naukowych, Komitet Obywatelski Pomocy Uchodźcom Polskim w Londynie, zrzeszenia profesorów oraz studentów. Zob. więcej J. Serwański, dz. cyt., s. 428. Zob. więcej IMPŚ, MWRIOP, A.19. I./7, Wydział Ogólny, Sprawozdania za okres lipiec 1940- czerwiec 1941, Dokształcanie nauczycieli, k. 3.

42 J. Draus, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939- 1950*, Lublin 1993, s. 37- 40.

43 Notka z dnia 28.03.1941 r., [w:] J. Piotrowski (red.), dz. cyt., s. 343.

44 Na skutek wyjazdu ministra S. Kota oraz zmiany sytuacji politycznej na Wschodzie, gen. Haller wysunął w 1942 r. postulat otwarcia na Wschodzie Delegatury Ministerstwa.

45 I. Wieniewski pracował w okresie międzywojennym w MWRIOP w Warszawie, był kierownikiem referatu szkolnictwa polskiego na uchodźstwie, przed wojną nauczycielem w Warszawie.

46 W. J. Wysocki, *Światopogląd religijny J. Hallera*, [w:] *W kręgu Józefa Hallera*, Warszawa 2010, s. 60-67.

47 S. Aksamitek, *Generał Józef Haller-zarys biografii politycznej*, Katowice 1989, s.208-209.

48 Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 21.05.1941 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 I do 31.12.1941 r., Dz. U. RP z dnia 14.06.1941 r., nr 3, s. 10.

49 Budżet na rok 1942, Dz. U. RP z 1942 r., nr 1, s. 7-9.

50 Gen. Haller dla osób, które zdały egzamin maturalny zorganizował w 1943 r. trzymiesięczny kurs administracyjny dla kandydatów na inspektorów oświaty, którzy mieli być delegowani do różnych miejsc. Zob. AAN, Zbiór akt polskich władz emigracyjnych w Londynie, sygn. 9, k. 64.

generałów. W 1942 r. gen. Marian Kukiel publicznie apelował o usunięcie z listy lektur *Omyłki* Bolesława Prusa, która była uważana przez niego za dzieło anty-powstańcze, zatem niewskazane do czytania w latach wojny. Urząd Oświaty odpowiadał oficjalnie, iż *Omyłka* nigdy nie była na liście lektur. Haller i jego nieco archaiczny sposób kierowania tak dużym pionem administracji państwowej, stał się przedmiotem ataków z różnych stron politycznej barykady. W 1943 r. na forum Rady Narodowej podczas obrad na temat edukacji krytykowano m.in. poziom wykształcenia nauczycieli i jakość podręczników. Krytykowano także zbyt duży wpływ wojska na oświatę. Wiele wskazuje na fakt, iż generał został zaakceptowany jako kierownik małej, niewiele znaczącej komórki zatrudniającej kilka osób. Bieg wydarzeń wojennych sprawił, że kierowany przezeń urząd znacznie się rozrósł i zainteresował decydentów wiodących partii politycznych na uchodźstwie, które chciały zdobyć w nim swoje wpływy. Tym bardziej, że niektórzy politycy dostrzegli długofalowy potencjalny wpływ tego urzędu na przyszły bieg spraw w wyzwolonym kraju.

Urząd zaangażował się w prace, z których wynikało, że trzeba będzie w wyzwolonym kraju zasadniczo rozbudować resort edukacji. Planowano m.in. odbudowę polskich placówek oświatowych na Ziemiach Zachodnich, gdzie – jak zakładano – będzie po wojnie szczególnie potrzebna zwiększona liczba godzin nauki języka polskiego, historii i geografii. Dla sprostania tym potrzebom zorganizowano m.in. kurs nauczycielski w Edynburgu i specjalny kurs dla przyszłych inspektorów oświaty⁵¹. Im więcej realnych decyzji spoczywało w rękach generała, tym bardziej narzązał się swoim przeciwnikom. Każde jego potknięcie przedstawiano w dyskusjach politycznych jako wynik niekompetencji, zaawansowanego wieku, bądź po prostu braku podstawowych umiejętności politycznych. Co gorsza, do przeciwników z innych stronnictw dołączyli niektórzy wybitni działacze Stronnictwa Pracy. Największe znaczenie miała w tym przypadku gra polityczna podjęta przez znanego członka Rady Narodowej ks. Zygmunta Kaczyńskiego. Ten wpływowość członek stronnictwa był jednocześnie w dobrych relacjach z premierem i prezydentem z racji pełnienia funkcji kapelana głowy państwa. Na forum Rady Narodowej podnosił konieczność „przeorganizowania” Urzędu i restytucji Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego. Prawdopodobnie już wówczas planował przejście kierowania ministerstwem z rąk wiekowego generała.

PODSUMOWANIE

Kilkuletnia działalność gen. J. Hallera w dziedzinie oświaty zaowocowała przede wszystkim powstaniem nowej jednostki zarządzającej oświatą z rozróżnioną strukturą administracyjną. Najważniejszą decyzją w tej kwestii zapadła 16.04.1943 r., kiedy to gen. Haller wydał rozporządzenie w sprawie utworzenia delegatur Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych w Iranie (z siedzibą w Teheranie), Palestynie (obejmującą Egipt oraz Liban⁵²) - z siedzibą w Jerozolimie, Afryce – z siedzibą w Nairobi oraz Meksyku – z siedzibą przy Poselstwie RP w Meksyku⁵³. Było to jednak już wówczas konieczne wobec dużego rozproszenia polskiego uchodźstwa wojennego na kilku kontynentach.

Haller zostając w 1940 r. nieformalnym ministrem oświaty nie miał na tym polu doświadczenia, a mimo to, dzięki swej osobistej popularności wyniesionej z lat walki o stworzenie Drugiej Rzeczypospolitej, poddał wyzwaniu. Z czasem kierowany przez niego Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych miał mocniejszą pozycję. Generał okazał się zaskakująco sprawny w walce o obsadzenie stanowisk politycznych. W 1943 r. 70 letni Haller mógł się spodziewać powolnego odsuwania go ze sceny politycznej z racji wieku. Przełom nastąpił przy okazji zasadniczej zmiany składu gabinetu po tragicznej śmierci premiera W. Sikorskiego. Podziękowano mu wówczas za pełnienie funkcji 14.07.1943 r., a już w dniu 21.07.1943 r.⁵⁴ prezydent poinformował ks. Z. Kaczyńskiego⁵⁵ o swoim planie zmiany kierownictwa w resorcie oświaty, a także przemianowaniu urzędu szkolnego w Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego⁵⁶. Reforma ta oznaczała, że dla generała nie było już miejsca w polskiej oświacie na uchodźstwie, dla której rozpoczął się nowy okres.

51 IMPS, MWRiOP, A. 19. III./39, Wyższe kursy nauczycielskie, Pismo w sprawie kursów, k. 1-2.

52 IMPS, MWRiOP, A. 19. III. /10, Pismo Stanisława Rzerzychy, k. 1.

53 IMPS, MWRiOP, A. 19. II./ 52, Rozporządzenie Ministra Kierownika Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych z dnia 16.04.1943 r., k. 1. Wydane rozporządzenie nie miało niestety podstawy prawnej- gen. Haller bezprawnie powołał się na dekret z 1 maja 1941 r.. Zob. więcej. W. Chmielewski, *Powstanie delegatur polskiej administracji szkolnej na uchodźstwie*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2012, t. XLIX, s. 45-47.

54 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21.07.1943 r. o utracie mocy obowiązującej dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1.05.1941 r. o utworzeniu Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, Dz. U. RP z 31.07.1943 r., nr 7, s. 51.

55 Ks. Z. Kaczyński już wcześniej działał w organizacji polonijnej Światpol (1937 r.). Zob. AAN, Akta Światpolu- działacze, organizacje instytucje, sygn. 109, k. 86.

56 Notka z dnia 21.07.1943 r., [w:] J. Piotrowski (red.), dz. cyt., s. 98.

ARCHIWALIA:

- [1] **Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego w Londynie**
Zespoły: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
- [2] **Archiwum Akt Nowych w Warszawie**
Zespoły: Akta Świątopolu, Liceum polskie w Paryżu, Gimnazjum – Liceum im. C.K. Norwida w Villard de Lans, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, Zbiór akt emigracyjnych

AKTY PRAWNE:

- [3] Budżet na rok 1942, Dz. U. RP z 1942 r., nr 1
- [4] Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1.05.1941 r. o utworzeniu Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, Dz. U. RP z dnia 14.06.1941 r., Nr 3, poz. 1
- [5] Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17.03.1941 r. o Polskim Wydziale Lekarskim przy Uniwersytecie w Edynburgu, Dz. U. z 1941 r., Nr 2, poz. 4
- [6] Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 21.05.1941 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1.01 do 31.12.1941 r., Dz. U. RP z dnia 14.06.1941 r., nr 3
- [7] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21.07.1943 r. o utracie mocy obowiązującej dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1.05.1941 r. o utworzeniu Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, Dz. U. RP z 31.07.1943 r., nr 7

BIBLIOGRAFIA:

- [8] Aksamitek S., *Generał Józef Haller-zarys biografii politycznej*, Katowice 1989
- [9] Bartnicka K., *Lukasz Kurdybacha (1907- 1972). Stan badań i problematyka badawcza*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1988, s. 113- 114
- [10] Chmielewski W., *Działalność oświatowa Urzędu Ministra gen. Broni Józefa Hallera (VIII 1940- IV1941)*, „Przegląd Historyczno- Oświatowy” 2013, nr 3- 4
- [11] Chmielewski W., *Powstanie delegatur polskiej administracji szkolnej na uchodźstwie*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 2012, t. XLIX
- [12] Draus J., *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939- 1950*, Lublin 1993
- [13] Dzwonkowski R., *Szkolnictwo polskie we Francji w czasie II wojny światowej (1939- 1945)*, „Studia Polonijne” 1981, t. 4
- [14] Harasimow A., *Szkoła im. T. Kościuszki*, [w:] Podhorodecka A. (red.), *W służbie oświacie. 50 lat Polskiej Macierzy Szkolnej*, Londyn 2003
- [15] Hulas M., *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie IX 1939- VII 1943*, Warszawa 1996
- [16] Piotrowski J. (red.), *Dzienniki czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939-1947*, Wrocław 2004
- [17] Prosińska – Jackl M. (red.), *Słownik historyków polskich*, Warszawa 2004
- [18] Rabiński J., *Stromictwo Pracy we władzach naczelnych Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie w latach 1939- 1945*, Lublin 2012
- [19] Radzik T., *Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego Zagranicą w latach 1941-1991*, Lublin 1993
- [20] Radzik T., *Spoleczność polska w Wielkiej Brytanii*, [w:] B. Szydłowska- Ceglowska (red.), *Polonia w Europie*, Poznań 1992
- [21] Rosowski J., *Polski Wydział Lekarski przy Uniwersytecie w Edynburgu (1941 – 1949)*, [w:] *Nauka polska na obczyźnie*, Londyn 1955, z. 1
- [22] Roszkowski W., *Historia Polski 1914-1993*, Warszawa 2004
- [23] Serwański J., *Polacy w Wielkiej Brytanii w latach II wojny światowej*, [w:] B. Szydłowska- Ceglowska (red.), *Polonia w Europie*, Poznań 1992
- [24] Śladkowski W., *Szkolnictwa polskiego nad Sekwaną wzloty i upadki*, [w:] A. Koprucki (red.), *Szkolnictwo polonijne na świecie. Zarys syntezy*, Lublin 1995
- [25] Wapiński R., *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978
- [26] Wysocki W. J., *Światopogląd religijny J. Hallera*, [w:] *W kręgu Józefa Hallera*, Warszawa 2010